

Salih Fočo

**EKONOMSKA KRIZA
I NJENE SOCIJALNE POSLJEDICE****ECONOMIC CRISIS AND
ITS SOCIAL CONSEQUENCES*****Sažetak***

Ekonomska kriza je uvjetovala duboke društvene promjene, koje se snažnije reflektiraju u nerazvijenim zemljama. Njihove vlasti nisu u stanju programirati procese ka željenom toku. Refleksije krize su mnogostruke i odražavaju se na sve tokove društvenog života. Ekonomske mjere su samo osnova za poduzimanje dubljih reformi u svim društvenim sferama, posebno u socijalnoj sferi. Otuda je i značaj socijalnog kapitala veći i značajniji jer njim raspolažu građani i on nije pod kontrolom moćnih međunarodnih finansijskih institucija. Da bi se prevazišla kriza, nužno je poduzeti reforme ekonomskog, obrazovnog, ali i ukupnog socijalnog sektora koji je pod kontrolom domaćih vlasti.

Kriza je globalna, ali se reflektira lokalno i njene posljedice snose građani pojedinačno, i to zavisno od ekonomske moći i finansijske situacije pojedine zemlje. Danas se mnogi teoretičari bave prevazilaženjem ekonomske krize, ali suštinske mjere su u sferi obrazovanja, zapošljavanja i socijalnih izdvajanja. S obzirom na specifičnosti djelatnosti i nadležnosti, nužna je i neizbježna intervencija države koja mora da iznova definira socijalnu politiku i mjere socijalne zaštite, mora da programira i podstakne razvoj obrazovnog sistema i da vrši značajnije ulaganje ne samo u sferu proizvodnje nego i u sferu nauke i progresa. Proklamirana reforma obrazovanja kroz Bolonjski proces ni izbliza ne nudi i ne odgovara potrebama vremena i zahtjevima koje kriza pred obrazovni sistem postavlja, zato su sve glasnije ideje o novom pristupu obrazovanju.

Summary

The economic crisis has caused deep social changes which are reflected to a higher extent in underdeveloped countries where authorities are not able to program the processes in the right direction. The crisis is reflected in many ways and is seen in all spheres of the society, especially social. Economic measures are only the basis of serious measures that need to be implemented in all sectors of the society, especially social. That is why the meaning of social capital is greater and more important, for it is at the disposal of citizens and is not controlled by the powerful international institutions. In order to overcome the crisis, it is necessary to undergo reforms of economic, educational and the overall social sector controlled by the domestic authorities.

The crisis is global, but it is reflected locally. Citizens suffer the consequences, depending on the economic power and financial situation in a country. Today, many theoreticians deal with the issue of overcoming the crisis, but the basic measures should be taken in the sector of education, employment and social care system. The country should redefine its social policy and social protection measures, program and initiate the development of educational system and undertake more serious investments not only in the sector of production, but also in the sector of science and progress. The proclaimed Bologna education reform does not even remotely offer, nor does it suit the needs of time and demands that the crisis poses in the sector of education. That is why voices calling for a new approach to education are becoming louder.

Kako je sve počelo

Poznati su počeci a i uzroci krize, koja se nije mogla lokalizirati i ograničiti na zemlje i prostore koje su je producirale i proizvele. Ozbiljni analitičari upozoravaju da finansijska kriza nije zahvatila samo finansije i ekonomiju razvijenih zemalja, nego se u eri globalizacije i proširila na sve sfere društvenog života. Njeni počeci sežu u sedamdesete godine dvadesetog stoljeća, kada su zagovornici

moći kapitala isti isisali iz sfere proizvodnje i osnažili finansijske institucije. Naime, kapital koji je bio nosilac reprodukcije i napretka, stvaranja novih vrijednosti, izvučen je iz proizvodnje i prebačen u finansijska tržišta kapitala, banke i osiguravajuća društva. Koncentracija kapitala na taj način davala je lažnu sliku napretka i razvoja, finansijske snage i enormne dobiti. S obzirom na njegovu virtuoznost, vremenom se stvarala dubioza i privid nove vrijednosti kapitala ne samo na tržištu razvijenih zemalja nego i zemalja u razvoju. Napuhani balon je eksplodirao, ali je iza sebe ostavio nekontrolirano tržište i velike posljedice za koje još uvijek nema valjanog lijeka. Vodeći ekonomski teoretičari, i ne samo oni, imaju različita viđenja i uzroka krize ali i mjera koje su poduzete, nisu sigurni u njihovu djelotvornost i ne garantiraju uspjeh. Ne zna se do kada i koliko će dugo recesija trajati, kada će se oporaviti privreda, kakve će sve posljedice uslijediti? Ono što se zanemaruje jeste činjenica da danas ne postoje dva bloka i dvije ekonomije ili sistema koji bi se podupirali ili takmičili u svojim nakanama i napretku. Srušen je socijalizam, ali državni intervencionizam nije nestao.

Danas su nekadašnji protivnici državne regulative i kontrole ekonomskih i finansijskih tokova veliki zagovornici povratka države i njenog intervencionizma koji je čak i u socijalizmu bio na neki način ograničen. Teoretičari se vraćaju Marxu i njegovoj neprevaziđenoj formuli “roba-novac-roba”, stvaranju viška vrijednosti i zaštiti moći nosilaca kapitala. Kao da su teoretičari prespavali dvadeseto stoljeće, doduše oni koji su znali za Marxova učenja iščitavali su ih u iskrivljenoj ideologijskoj slici analize društvenog stanja i društvenih procesa. Zato i ne čudi slogan “ponovo Marx”. To je svakako metafora traganja teoretičara, ne za izlaskom iz stanja koje je haotično i koje je manje-više ipak nekontrolirano, već za posljedicama i razmjerama krize koja se reflektira na ukupne socijalne odnosno društvene odnose.

Tokovi krize imaju svoju zakonitost i njoj se ne mogu oduprijeti ni vlade mnogih zemalja bez obzira na silinu unošenja novog novca u finansijske tokove i direktni intervencionizam u slobodno tržište i njegove zakonitosti ponude i potražnje. Finansijski i ekonomski kapital nije dovoljan da se stanje prevaziđe. Socijalni kapital je nešto što je nevidljivo i što može nositi prevagu u eri globalizacije u odnosu

na finansijski kapital i smirivanje odnosno ublažavanje posljedica krize. Država je društvena ali i prije svega socijalna tvorevina. Ima nevidljivu snagu i fetišizirane regule koje doprinose da se sistem i poredak održi. Vlasti mogu opstati ili se promijeniti, socijalni sistem je nužnost života ljudi u zajednici. Taj kapital je nešto što ima trajniju formu i obavezu od brzine finansijskog kapitala i dobiti. U ekonomskoj krizi je malo dobitnika, mnogo gubitnika, u sferi socijalne jednakosti je mnogo pravednika koji se bore za demokratiju i ljudsku slobodu. Oslobođanje od moći kapitala ide sporo i s velikim posljedicama ne samo po čovjeka nego i po sistem, poredak i vlast. Ko će odnijeti prevagu ostaje da se vidi.

Posljedice krize po bosanskohercegovačko stanovništvo

Ekonomska kriza koja je zahvatila razvijene ali i zemlje u razvoju snažno se reflektira i na nas. Velike krize nikog ne ostavljaju po strani, to je era globalizacije koja sobom nosi i prednosti ali i posljedice. Bosna i Hercegovina nije izolirana iako je njena materijalna i finansijska moć ograničena i nedostatna da bitnije usmjerava njene tokove i nalazi izlaze iz stanja u koje je dovedena. Ovo napominjemo kao činjenicu, jer se privredna struktura nije još ni od ratnog razaranja oporavila a zapala je u novu recesiju i izazove kojim nema adekvatne kapacitete da se nosi i suprotstavlja. Istini za volju, kriza se najvidljivije reflektira kroz ekonomski sistem, kroz potrošački ambijent, ali i kroz socijalni status stanovništva jer veliki broj građana ostaje bez posla a time i bez izvora prihoda. Kriza je istovremeno i šansa za nerazvijene zemlje da poduzmu niz mjera koje će omogućiti racionalniju organizaciju ali i da uspostave iznova svoj ekonomski i socijalni sistem na prednostima kojim raspolažu.

S obzirom na sveobuhvatnost krize većina vlada pokušava naći načina da ublaži njene posljedice na stanovništvo i njihov materijalni i socijalni položaj. Neke od tih zemalja ulažu dodatna sredstva kojim raspolaže u ublažavanje posljedica ili pak u podsticanje rada i razvoja kako bi se sačuvalo što više radnih mjesta i kako bi građani tih država imali egzistenciju. S pravom bismo mogli konstatirati da nema odgovorne vlade koja nije sačinila niz mjera i postupaka i koja nije suočena sa stvarnim činjenicama i pokaza-

teljima obima i dimenzije privrednog i finansijskog poremećaja. Bolji analitičari znaju da je kriza produkt razvijenih zemalja i da su je one i njihovi finansijski sistemi generirali. Također je poznata činjenica da će mnogo veće posljedice imati i osjetiti građani i nerazvijene države.

Bez obzira na moguća opravdanja, izgleda da naše vlasti nisu svjesne stanja i dubine koja je zahvatila sve pore društvenog i privrednog života. Prvo su prešućivale i zataškavale obim i dinamiku krize. Nisu raspolagale podacima i pokazateljima koji ih upućuju na dimenzije i razmjere krize, koja se, sasvim sigurno, proširila i zahvatila sve privredne ali i društvene subjekte i sisteme, a time i građane Bosne i Hercegovine. Navedena konstatacija je utoliko značajnija ako se ima u vidu ionako mala ili slaba zaposlenost kod nas, relativno nizak nivo investicija i prevelika zaduženost građana. Ekonomska kriza pomno pokazuje da naše vlasti ne vladaju procesima i odnosima već da se služe najprimitivnijem oblicima vladanja, gdje se upravlja ljudima a ne procesima. Ta vladavina se ostvaruje pomoću monopola, ne sile već manipulacije, ideologizacije, iskrivljivanja slike stvarnosti i proizvođenjem konflikata različitog intenziteta, koji ne doprinose rješavanju pitanja od interesa za građane. Takva vlast djeluje parcijalno, dezorijentirano, bez programa i strategije rješavanja pitanja koja su u njenom domenu i nadležnosti. Vlade, umjesto da vladaju, proizvode krizu svoga rada i ostanka, šire nepovjerenje, apatiju, bezizlaznost i beznade. Stanje haosa je otud koncept vladanja koji je već duže vrijeme na sceni, a ne rješavanje pitanja od interese za građane i njihove privredne i društvene subjekte. Time se amnestiraju za poteze i mjere i nemaju odgovornost za vršenje vlasti pred građanima i biračima. Nisu im na raspolaganju sredstva kojim mogu ostvarivati i realizirati svoju strategiju. A glavni nedostatak se ogleda u odsustvu političke podrške za rad, izuzev za konstituciju i podjelu funkcija. Pored nedostatka političke podrške i jasne strategije, vlasti nemaju na raspolaganju mehanizme koje su normalni za njihov rad. Finansijski sektor i kapital kontroliraju strani faktori. Vlasti posežu za traženjem pomoći da same sebe izdržavaju. Pa kako je onda moguće očekivati od istih da pomognu privredne subjekte i građane. Nijedna banka nije u kontroli i na raspolaganju domaćim vlastima. Snažan mehanizam

vlasti i vladanja dat je drugom i ko zna pod kojim uvjetima. Vlast nije više ni partner stranim bankama, ona je samo njihov komitent i dužnik. Stoga je razumljivo zašto naše vlasti vladaju ljudima, a ne ekonomskim i finansijskim procesima kao što to rade sve razvijenije i demokratske vlade i zemlje.

Ono za što ne postoji opravdanje jest činjenica da naše vlasti nemaju ni podataka o stanju privredne strukture i njihovim teškoćama i potrebama a da ne govorimo o finansijskim tokovima i zaduženostima građana. Ako nema mehanizama, vlast nema opravdanja da nema podataka i da ne zna kakvo je stanje privrede i kolika i kakva je zaduženost građana.

One mehanizme i mjere koje vlade mogu poduzeti očito ili ne znaju ili ne žele. Da bi se aktivno suprotstavile krizi i da bi našle izlaz, vlasti u Bosni i Hercegovini moraju promijeniti vrijednosni sistem ili matricu svog funkcioniranja po kome je nacija glavni kriterij vrijednosti. Umjesto iluzornih i emocionalnih koncepata nužno je ponuditi ekonomska rješenja koja su u interesu građana, a time i države. Zbog toga je neophodno prići definiranju nacionalnih ciljeva zemlje u kojima je egzistencija, rad, vrijednost, privlačenje stranih ulaganja, obrazovanje i stvaralaštvo na prvom mjestu. U realizaciji tih ciljeva, bez obzira na parcijalne domete, vlasti će djelovati jedinstveno i na dobrobit svih građana. Da bi se bar donekle ublažile posljedice finansijske krize, nužno je liberalizirati tržište rada, i to svih kategorija i oblika. Država svojim mjerama može dopustiti slobodu rada i stvoriti ambijent u kome će podsticati građane na rad i slobodno ulaganje i plasiranje vlastitog, ali i stranog kapitala. Umjesto ambijenta rada, vlasti svih nivoa oblikuju socijalnu politiku kao potrošnju, koja se svodi na davanja, a ne na investiranje. Obećanja i mjere koje su neizdržive za privredu i radnike, a odnose se na prava boraca, branitelja, penzionera i drugih skupina koje ne privređuju već troše, nužno je svesti u okvire otvaranja mogućnosti njihovog rada pod povoljnijim uvjetima, a ne samo davanja i zahvaćanja kvalitetnog novca iz privrede koji ide u potrošnju. Vrući novac, kojim se danas kupuje socijalni mir, dodatno usložnjava ekonomsku krizu kod nas i dodatno opterećuje i privredu i građane. Nužno je učiniti raskid s prošlošću i otvoriti perspektive radu, a ne raznim preprekama i administrativnim mjerama onemogućavati svaki vid rada i privređivanja građana.

Pored liberalizacije tržišta rada, nužno je uspostaviti stimulativnu poreznu politiku, a ne represivnu kakva je na djelu. Za porezni sistem svaki privredni subjekt je delikvent i objekt za uništavanje odnosno onemogućavanje poslovanja. Umjesto servisa privrede i građana, porezni organi su represivno-likvidatorski mehanizam koji u svom radu ima prvu mjeru onemogućavanje rada privrednog subjekta. Takav represivno-agresivni mehanizam ne poznaje novija povijest poreznog sistema kao što je model koji je instaliran kod nas. Ako je Konvencija o ljudskim pravima sastavni dio Ustava BiH, onda je pravo na rad osnovno i temeljno ljudsko pravo. Nikakav organ, bez obzira na njegovo nominalno ime, nema pravo da onemogućava ljudima pravo na rad i zaradu. Svako zatvaranje radnje ili pravnog subjekta od poreznih organa odnosno vlasti je ustvari neustavni akt i čin usmjeren na kršenje ljudskih prava i njihovog dostojanstva. Porezna politika treba biti podsticajno-usmjeravajuća i konsultantsko-stručna institucija privrednih subjekata i građana. Arogancija koja vlada u sferi porezne politike proizlazi iz činjenice da ona djeluje dezorijentirano i besciljno kako bi samo namirila sebi odnosno budžetima sredstva bez obzira na cijenu i posljedice po strukturu privrede i građana. Nerealnim a skoro i nemogućim izdavanjima iz budžeta vlasti odgađaju probleme, kupuju socijalni mir i stvaraju još veće dubioze koje će se kao bumerang vratiti i vlastima ali i građanima, pa samim time i svim socijalnim kategorijama stanovništva koje misle da ovakvim mjerama štite svoj ekonomsko-socijalni status i egzistencijalni minimum.

Ne mogu se zatvarati oči pred stvarnošću. Vlast je u funkciji građana i privrednih i društvenih subjekata. Zato treba vladati stvarnim stanjem i pokazateljima. Nužno je da zna koje mjere može poduzeti i s kakvim efektima. Ambijent nije posljedica njene nemoći, već neznanja i nehtijenja. Zato je nužno da poduzme niz mjera koje stimuliraju rad, a ne potrošnju, da stvori povjerenje građana i privrednih subjekata u svoje mjere i namjere, da bude suučesnik procesa krize koji će moći bar kontrolirati one mjere i efekte koji su u njenoj nadležnosti i mogućnosti. I konačno, vlast je u prilici da na adekvatan način ne samo sačini antirecesijske programe nego i da umjesto raznih smanjenja trošenja na izdržavanje administrativnog aparata stvori efikasne i funkcionalne institucije

koje su potrebne vremenu i uvjetima novog načina realizacije obaveza i prava koje imaju na različitim nivoima. Na taj način bi se vratilo povjerenje građana u vlast, a same državne institucije bile efikasne i funkcionalne. U suprotnom, vlast u budućnosti neće imati ko birati. Mladi i sposobni građani će napustiti zemlju, a privredni subjekti svoje poslovanje prenijeti u one države koje imaju razumijevanja i povjerenje u njihov rad i poslovanje.

Kriza i obrazovanje

Nije u krizi samo ekonomski sistem, već i drugi sistemi ili podsistemi, kako bi to funkcionalisti objasnili. U našim uvjetima obrazovanje je bez cilja i upotrebljivog znanja. Privredni kapaciteti ne određuju sadržaj obrazovanja, niti usmjeravaju potrebe obrazovnih institucija. Obrazovanje služi samo sebi, razvija nelojalnu konkurenciju, reproducira kadrove koji nikome ne trebaju, i time stvara veliku iluziju važnosti i značaja obrazovanja. Umjesto temeljite analize stanja u obrazovanju i na bazi stvarnih pokazatelja i potreba poduzimanja mjera, otvaranja široke rasprave o kadrovskom potencijalu koji je najveći kapital jedne zemlje, kod nas se obrazovni sistem urušava. Urušavanje je počelo ratom, a potom se u posljednjih petnaestak godina nastavlja putem parcijalizacije obrazovanja, segregacije, zatvaranja u lokalne razine i osnivanjem bezbroj nekompetentnih obrazovnih institucija. Da apsurd bude veći, danas se ne zna koji je program važeći, ko ga koncipira i donosi, na kojim vrijednostima on počiva, kako se uspostavlja i ostvaruje društvena kontrola odnosno vrijednosni sistem. Pored famoznog eufemizma kao što je “humano preseljenje” za najteži oblik etničkog čišćenja, uveden je i termin “dvije škole pod jednim krovom” sa značenjem ne etnička čistoća nastavnog sadržaja, već etničko nepodnošenje i obrazovanje na osnovama mržnje, netolerancije i nepriznavanja drugog i drugačijeg. Da apsurd bude veći, promotori takvog segregacijskog obrazovanja su političke grupacije koje vrše vlast već skoro petnaest godina i koje bez ikakvih posljedica i po svoje izborne rezultate ali i po sudbinu mladih kreiraju politiku podjele, na tim osnovama dobijaju izborni legalitet. Obrazovanje je jedna od najvažnijih sfera društva i prevladavanja krize u toj

sferi je u suštini izlaz iz stanja u koje je jedno društvo dospjelo. Krizu mogu prevazići sposobni i obrazovani kadrovi.

Bolonjski proces u krizi

U sferi visokog obrazovanja nastala je euforija koja se ogleda u verbalnim izjavama i potezima da je uveden i uspostavljen Bolonjski proces studiranja. Reklo bi se ništa novo s obzirom na to da su proces promjena načina i sadržaja studiranja prihvatile skoro sve zemlje Evropske unije. U sadržajnom smislu međutim postoje velike razlike u načinu studiranja i primjeni Bolonjskog procesa kod nas i u zemljama razvijene Evrope. Te razlike se ogledaju prije svega u sljedećem. U sferi visokog obrazovanja kod nas, i to na svim univerzitetima, nekritički se prišlo Bolonjskom procesu. Umjesto kvaliteta i podizanja standarda obrazovanja, naši univerziteti su zatonuli u administrativne sheme iz kojih ne znaju naći izlaz. Umjesto promjene nastavnih sadržaja i povećanja kvaliteta i studija i nastave, dobili smo normativizam i proceduralne forme koje su umjesto kreacije novih znanja prevagnule ka nominalizaciji, neracionalizaciji i urušavanju i dostignutih obrazovnih standarda u ranijem periodu. Razvijene zemlje su svoj obrazovni sistem prilagodile potrebama ekonomskog i društvenog sistema, smanjile neracionalne programske sadržaje i povećale upotrebljivost obrazovanja i znanja. Kod nas nijedan od bitnih elemenata nije uspostavljen niti postavljen kao cilj. Prolaznost nije kvalitet, procedure nisu smanjenje neracionalnih i neupotrebljivih znanja. Nove tehnologije traže upotrebljivija i primjenjivija znanja, kojih mi nemamo. I konačno, školujemo kadrove za nepoznate subjekte i privrednu strukturu koja je nerazvijena ili nema potrebe za kvalitetnim i upotrebljivim znanjem. Nastala je hiperprodukcija obrazovnih programa i sadržaja niskog kvaliteta, bez akreditacije i naučno osmišljenih sadržaja i ciljeva, koji podrazumijevaju cjelinu obrazovnog profila.

Visoko obrazovanje je krenulo putem sa koga povratka nema, i to ka sunovratu. Vjerovatno će radikalni zahvati i privatni fakulteti i univerziteti konačno odnijeti prevagu i naći izlaz iz sadašnjeg začaranog kruga. Vjerovatno je to nekom i bio cilj. Zato su u pravu

kritičari kad kažu da intelektualci nisu znali naći put kojim će sami ići. Efekti su pogubni po mlade konzumente znanja. Stare navike će s novim shematizmom i pragmatizmom bez stvarnog novog sadržaja i kvaliteta doprinijeti da državni univerziteti budu marginalne obrazovne institucije.

Kako prevazići stanje krize

Kako naći put izlaska iz krize pitanje je koje je i teorijske ali i praktične naravi. Zasada ne postoji jedinstvena formula. Svaka zemlja za sebe traga za mjerama i putevima oporavka i privrede i društva. Da bi se mogle poduzeti ili programirati mjere i postupci, nužno je poći od spoznaje o stvarnoj dimenziji i uzrocima krize, o mogućnostima i potencijalima kojim raspolaže neka zemlja. Ekonomski teoretičari su uspostavili i dugoročne i kratkoročne strategije upravljanja i programiranja krize i njenog prevladavanja. S društvenog aspekta se postavlja pitanje ko je nosilac promjena, koje snage i akteri, u kom smjeru one idu. Poznata je istina da promjene ne znače i nešto bolje, za takav tok potreban je koncept, organizacija i vizija. Za retrogradne promjene je dovoljna stihija, apatija, mržnja. Historija je učiteljica života, u našim uvjetima ona postaje vizija, ali u iskrivljenom ogledalu. Iz historije se uzimaju pouke kako se stvari ne bi ponavljale, a kod nas se one upravo interpretiraju u svjetlu izravnavanja računa u sadašnjosti za dešavanja u prošlosti. Napustiti utabani hod negativnog kretanja je mnogo teže od izazova i napretka koncipiranog u izlaznoj strategiji. Snagama koje nude retrogradnost ne odgovara promjena. One žele držati svoje sljedbenike u rezervatima nacionalnih ideologija kao instrument za manipulaciju i ostvarivanje programskih sadržaja koje je drugi svijet napustio i okrenuo se napretku, demokratiji i ljudskim pravima, iz čega su se razvile i demokratske slobode i demokratski sistemi i tipovi vlasti. Samo demokratske vlasti imaju snage suočiti se sa istinom i spoznajom o sebi. Zato su one u stanju da programiraju promjene u željenom pravcu i da budu u funkciji svojih građana i njihovih interesa i potreba. Dakle, kriza je i šansa za izlazak iz stanja koje je neodrživo. Izlazak ili suprotstavljanje njenim efektima znači zaokret u strukturalnim

društvenim vrijednostima i načinima realizacije funkcija koje imaju institucije društva i države. Najsnažniji nositelj promjena su političke snage koje imaju zadaću, ali koje nude viziju svojih nastojanja u procesu mijenjanja stvari i odnosa. Građani su ti koji biraju ponuđeno, koji legitimiraju politiku i njene predstavnike. Konačno, oni su odgovorni ne samo za izbor nego i za sudbinu, ne više svoju, već svoga potomstva i generacija koje žele ubrzane procese progresa i napretka.